

Historian kattoteorian jäljillä

Jared Diamond, *Tykit, taudit ja teräs – ihmisen yhteiskuntien kohtalot*. Suomentanut Kimmo Pietiläinen. Terra Cognita, Helsinki 2003. 508 s.

Jared Diamondin vuonna 1997 ilmestynyt teos *Guns, Germs and Steel, The Fates of Human Societies* on saanut ristiriitaisen vastaanoton. Sitä on kritisoitu laajasti, mutta se on saavuttanut myös eräänlaisen kulttiaseman. Tämä ei ole ihme, sillä Diamond esittää hyvin rohkeita väitteitä koko ihmiskunnan historiasta. Samalla hän tulee käsitelleeksi aiheita, jotka ovat perinteisesti paaluttaneet tieteiden välistä arvovaltakamppailua ja tukenet tieteellisten tutkimuskohteiden dualistisia asettelmia. Käsitellessään ihmisyhteiskuntien kehitykseen vaikuttaneita ympäristösyitä hän näyttää asettavan kyseenalaiseksi monia ihmistieteellisen tutkimuksen vakiintuneita näkemyksiä. Hyvin tietoisesti hän on asettanut alttiiksi syytöksille ympäristödeterminismistä. Kirjan arvostelija onkin hankalassa tilanteessa, sillä hänen on väisteltävä sekä pikaisia ennako-oletuksiin perustuvia johtopäätöksiä että Diamondin latautunutta retoriikkaa.

Retorista hybridistä

Kirjassa esitetyt näkemykset historiallisen selittämisen luonteesta sekä koko selittävän käsitteistön suuripiirteisyys tekevätkin sen tulkinnan hyvin hankalaksi. Diamondin retoriikan taustalla näkyy perinteinen ”tieteellistämisen” pyrkimys. Vaikka hän selvästi onkin tietoinen historiallisen selittämisen ja ihmisyhteiskuntien tarkastelun ominaispiirteistä, hän kosiskelee ns. kovien luonnontieteiden edustajia todistelllessaan, että historian tutkimus voidaan riisua humanististen (kvasi?)tieteiden harmillisesta epätarkkuudesta. Kuten hän väsyksiin asti toistelee, päämääränä on ”historian laajimman hahmon” tavoittaminen. Sitä tarkasteleva historiallinen tiede voi pyrkiä yleistyksen luomiseen ja perimmäisten syiden etsimiseen. Päämäärä ei ole vaatimaton: Diamond pyrkii selittämään globaalia historiaa viimeisten 13000 vuoden ajalta!

Kunhan huolimattoman puhettavan aiheuttaman vastareaktion ohi pääsee, teos osoittautuu kuitenkin hyvin kiinnostavaksi. Vaikka sen väitteet ovat uskaliaita, ne pohjautuvat kiihkottomasti tarkasteltuun ja pääosin johdonmukaisesti esitettyyn aineistoon. Jo aineiston monipuolisuuden vuoksi teos onkin ehdottoman suositeltavaa lukemista kenelle tahansa. Tuskin mistään muusta tekstistä saa yhtä näitisti paketoituiden rautaisannoksen ihmiskunnan tuotannollisesta, teknologisestä ja kielellisestä historiasta. Monet kirjoittajan näkemykset ympäristötekijöiden ja inhimillisten tuotantokäytäntöjen synnyn suhteesta ovat vallankumouksellisia. Vasta laajentaessaan käsiteapparaattiaan laajojen historiallisten kehityskulkujen selittämiseen sanan vahvassa mielessä hän tekee melkoisia uskonhyppyjä. Tämä tekee lukukokemuksesta samaan aikaan informatiivisen, vangitsevan ja turhauttavan.

Käännöksen ongelmallisuus haittaa myös lukukokemusta melkoisesti. Terra Cognita julkaisee runsaasti arvokkaita tiedekäännöksiä, mutta työtahti vaikuttaa pahasti käännösten laatuun. Käännöskukkasten ja anglismien kanssa pärjää, mutta paikka paikoin syntyy joko käsittämättömiä kohtia tai suoranaisia virheitä. Oma suosikkini on termin *blueprint* sitkeä kääntäminen ”sinikopioksi”.

Valloitusotien juurilla

Teoksen lähtökohta on näennäisen yksinkertainen. Diamond haluaa ymmärtää, miksi euraasialaiset ja ennen kaikkea eurooppalaiset yhteiskunnat onnistuivat alistamaan ja tuhoamaan niin monien muiden maailman alueiden ihmisiä. Hänelle ei riitä esimerkiksi vuoden 1492 jälkeisen Amerikoiden valloituksen kontekstiin liittyvien syiden eksplikointi ja niiden läheisen kehityshistorian tutkiminen, vaan hänen mukaansa perimmäiset syyt tälle historialliselle epätasapainolle on löydettävissä noin 13000 vuoden takaa. Eri mantereilla syntyneiden yhteiskuntien kehityskaarten erot ovat ymmärrettävissä vain niiden koko tuotannollisen historian vanhimpien tapahtumien valossa. Tämä maanviljelyksen kehkeytymisestä maailmanvalloituksiin johtanut kehityskulku on Diamondin tavoittelema maailmanhistorian laajin hahmo.

On huomattava, että kirjoittaja ei missään vaiheessa liitä tähän historialliseen kuvioon yksisilmäistä normatiivista näkemystä. Tietyyssä ympäristössä tiet-

tyinä aikana eläneen ihmisyyhteisön kulttuuria ei arvostella universaalien kriteerien mukaisesti vaan aina suhteessa sen kohtaloihin. Hän kuvailee tarkasti ja empaattisesti monenlaisten ns. primitiivisten yhteisöjen kykyä selvittää mitä köyhimmässä tai äärimmäisissä olosuhteissa, jolloin kapeasta näkökulmasta primitiivinen eloonjäämisstrategia osoittautuu onnistumiseksi. Elinvoimainen ja olosuhteisiinsa taidokkaasti sopeutunut yhteisö voi tuhoutua tai menettää ominaispiirteensä yllettävän haasteen myötä, ennen kaikkea valloituksen soveliaamman kulttuurin uhatessa. Tämä ei vähennä aiempien saavutusten merkitystä, vaan kuvaa kulttuuristen taitojen erilaista soveltuvuutta. Itse asiassa lähinnä kuvatessaan valloitusten, kansanmurhien ja kolonisaation historiaa Diamond vaihtaa moraaliseen rekisteriin.

Esitystavasta paistaa läpi myös selkeä rodullisten selitysten vastainen missio. Diamond käsittelee yhä uudestaan esimerkkejä siitä, miten yhteiskuntien kehityksen historiaa on selitetty eri alueiden ihmisten rodullisilla eroilla, ja pyrkii romuttamaan ne yksi kerrallaan. Näissä kohdin hän on kenties vakuuttavimmillaan, sillä kritisoidessaan hänen ei tarvitse turvautua laajan historiallisen mittakaavan esityksiin, vaan hän voi käyttää hyväkseen suhteellisen rajoitettuja esimerkkejä yhteisöjen kyvystä sopeutua luovasti erilaisiin ympäristöihin. Hän vieroksuu myös muita selitysstrategioita kuten kulttuurien ominaispiirteisiin perustuvan selittämisen. Hän korostaa yhä uudelleen ihmisyyhteisöjen moninaisuutta ympäri maailman eri aikoina ja näin kyseenalaistaa abstraktit kulttuurin ja sivilisaation kategoriat historiallisina yksiköinä. Maailmanhistorian keskeisimmiksi tekijöiksi nousevat ”biomaantieteelliset sattumat” eli kasvi- ja eläinlajien jakaantumisen, maantieteellisten muodostumien sekä ekologisten vyöhykkeiden luomat mahdollisuudet ja rajoitteet yhteiskuntien kehitykselle.

Ruonan tuotannon synty

Diamondin kertomus ponnistaa pikaisesti katsauksesta ihmislajin syntyyn ja leviämiseen, mutta varsinaisesti se lähtee käyntiin noin vuodesta 11000 eKr. Hän esittää uskottavalta tuntuvia näkemyksiä siitä, miksi ”ruonan tuotanto” syntyi eli vähittäinen/osittainen siirtyminen keräilystä ja metsästyksestä maanviljelyyn ja karjankasvatukseen tapahtui eri puolilla maailmaa niin eri tavoin. Miksi jotkin yhtei-

söt siirtyivät ruonan tuotantoon niin myöhään, ja miksi toiset eivät siirtyneet siihen milloinkaan? Jälkimmäiset tapaukset ovat hänen kertomuksessaan sekä ihailtavia selviytymistarinoita että historian armoittomia häviöitä. Olennaisin tarkastelun kohde ovat kuitenkin ruonan tuotantoon siirtyneet yhteiskunnat ja niiden kehitysten erot. Miksi vain tietyt yhteiskunnat kehittivät valloituksen ja globaalien tason hallintaan sopivat kulttuuriset resurssit?

Varhaisten kehitysvaiheiden kuvaus on vakuuttavaa, ja Diamond muistuttaa jatkuvasti lukijaa siitä, että tuotannolliset siirtymät eivät tapahtuneet välttämättä samalla tavalla – vaiheteoreettista porttaikkoa ei ole olemassa. Hänen perusteensa ovat oikeastaan paremmin perusteltuja vanhoja totuuksia: ruonan tuotannon muodoilla on keskeinen asema ihmisyyhteisöjen kehitykselle, ennen kaikkea niiden monimutkaistumiselle. Hän esittää ajatuksen yhteisömuotojen monimutkaistumisen ja ylijäämäruonan tuotannon dialektisesta suhteesta tyylikkäästi. Hänen perusnäkemysensä kehityksen erilaistumisen syistä on uskottava: maailman eri ympäristöt tarjosivat erilaiset resurssit ruonan tuotannon synnylle. Erityisen kiinnostavia ovat hänen ajatuksensa kesytettävien eläinten vaikutuksesta paitsi ruonan tuotannolle myös teknologiseen kehitykselle, sodankäynnille ja tartuntatautiin kehitykselle – eläinten läsnäolo ihmiskunnan historiassa on harvoin käsitelty näin kouriintuntuvasti.

Alkuhetkistä kehityslakeihin

Teoksen ongelmaksi muodostuu kuitenkin hyppäys näiden alkuaskelten kuvaamisesta rankkoihin historiallisiin yleistyksiin. Diamond haluaa esittää historian laajimman hahmon selkeinä ’kausaaliketjuina’. Käytännössä tämä tarkoittaa, että hän yrittää selittää koko maailmanhistorian pääpiirteet edellä kuvatuista ympäristöeroista käsin. Ruonan tuotannon kehityksen alku sekä sen leviämisen ja innovaatioiden vaihdolle suotuisa maantieteellinen sijainti ovat avaimia kaikkiin myöhempään tapahtumiin, koska hänen mukaansa niiden kautta on ymmärrettävissä ensimmäisten valtioiden synty, kirjoitustaidon vakiintuminen, valloitusta avittavat tartuntataudit sekä ”kehittyneet” teknologiat – toisin sanoen valloitusotaa tukeneiden teknologioiden kehittyminen.

Tämä näkökulma tahtoo korostaa ympäristösyitä ja väheksyä melkein mi-

tä tahansa muita tekijöitä niiden rinnalla. Kausaaliketjuja luodessaan Diamond tarkastelee mitä moninaisimpien uskomusjärjestelmien ja sosiaalisten instituutioiden syntyä evoluutioanalogioiden valossa. Esimerkiksi eurooppalaisen historian spesifit ilmiöt kuten patenttilainsäädäntö viime kädessä ”valikoituvat” tänne perimmäisten ympäristötekijöiden aiheuttaman kausaaliketjun varrella. Rankkimillaan nämä väitteet liittyvät teknologiseen kehitykseen, jossa esimerkiksi yhteiskuntien vastaanottavaisuus uusille ideoille on satunnaismuuttuja, joka voidaan jättää pitkässä katsannossa huomiotta. Kerrostuneilla yhteiskunnallisilla käytännöillä ja instituutioilla ja niiden omalla voimalla ei tunnu olevan merkitystä. ”Perimmäiset syyt” lyövät niiden läpi vääjämättömän veturin tavoin. Diamond liukuu yhä uudelleen kohti vieroksumiaan ”historiallisten kehityslakien” traditioita pelkistäessään yhteiskuntien monimutkaistumiskehitystä ihmisten aggressiivisuuden hajottavaan voimaan ja väestön kasvuun.

Kausaaliketjujen rakentamisessa Diamond käyttää hyväkseen evoluutiobiologian käsitteitä *proksimaattiset vs. ultimaattiset* syyt. Alkuperäisessä muodossaan käsitteillä erotettiin jossain biologisessa muutoksessa vaikuttavien tekijöiden luonnetta. Karkeasti erottelua voisi kuvata niin, että proksimaattiset tekijät kuvaavat eliön funktionaalisuutta jonain tietyn ajanhetkenä, kun taas ultimaattiset tekijät selittävät tähän tilanteeseen päätynyttä historiallista kehitystä. Evoluutionaarisen biologisen kehityksen kohdalla tällä erottelulla on oma käyttöarvonsa etenkin siksi, että eliöiden sopeutumiskehityksen eri vaiheet välittyvät eteenpäin konkreettisesti eliölajeissa itsessään. Tämän mekanismin rinnastaminen kulttuurisessa kehityksessä tapahtuvaan kerrostumiseen ja kumouksellisuuteen on vähintäänkin problemaattista. Ihmisen historia ”periytyy” paitsi ihmislajin pitkällisessä biologisessa evoluutiiossa, myös objektiivituneissa artefaktien, symbolien ja niihin liittyvien käytäntöjen ympäristöissä.

On täysin selvää, että jonkin aikakauden kulttuuriympäristöä voidaan ymmärtää vain sitä edeltäneistä vaiheista käsin. Näin varhaiset tekijät osallistuvat niiden luomiseen, mutta ne eivät ”jäädä elämään” samalla tavoin kuin biologinen perimä. Sitä vastaavaa välittävää mekanismia ei ole olemassa. Vaikka kulttuuriympäristöjen kehitys redusoitaisiinkin evolutionaariseksi sopeutumiseksi, silti ne

eivät välity samalla tavalla kuin biologiset sopeutumukset. Kulttuuriset muutokset sekä ohjaavat tulevien vaiheiden kehitystä että muuntavat kaikkien edeltävien tekijöiden vaikutusta. Näin ruoan tuotannon erilaisuuteen vaikuttavat tekijät ovat toki historiassa läsnä siitä yksinkertaisesta syystä, että ne osallistuivat merkittävään historialliseen muutokseen. Ne eivät kuitenkaan ole jatkuvasti läsnä ohjaavina tekijöinä, jotka trivialisoisivat vuosituhansien historialliset konjektuurit.

Perimmäiset syyt vai muutosten jatkumot?

Olennaista koko teoksen tulkinnalle onkin, miten Diamondin ongelmallinen termi 'kausaaliketju' (*chain of causation*) olisi ymmärrettävä. Onko kritiikissä kyse vain humanistisesta ennakkoluulosta, ympäristödeterminismin pelosta vai terveestä historian monimuotoisuuden arvostuksesta? Kirjoittaja käyttää termiä niin löyhästi, että lopullista tulkintaa on vaikea tehdä. Hän esimerkiksi toteaa useaan kertaan, että Amerikoiden valloituksen mahdollistaneet proksimaattiset syyt (tykit, teräs ja taudit) "johutuivat" sitä edeltäneestä historiasta tai "perustuvat" pohjimmitaan viimeisen 13000 vuoden kehitykseen. Hän ei tietenkään sano mitään niin triviaalia kuin: tässä olemme, koska tähän historia meidän johti. Kuten edellä kuvattiin, hän rakentaa ruoan tuotantoon ja sen mahdollistamiin kehitysaskelisiin perustuvan globaalin kehityskertomuksen. Jokaisessa vaiheessa perimmäiseksi syyksi osoitautuvat kehitykseen vaikuttaneet ympäristötekijät, jotka määrittivät kehityksen resurssit. Jopa Euroopan historian krooninen 'balkanisaatio', jota Diamond pitää sen menestyneen valloitus- ja kansanmurhahistorian tärkeänä välittävänä tekijänä, näyttää seuraavan maanosan maantieteestä suorastaan luonnollisesti. Ilmeisesti mikään muu kehityskulku, esimerkiksi kirkollisen vallan vielä syvempi vaikutus ja jatkuva konservatiivinen vastus eivät olisi olleet mahdollisia skenaarioita – reformaatio ja vastavat ilmiöt lienevät nekin ultimaattisten selitysten vallassa.

Kausaaliketju voi toisaalta viitata sarjaan ainutkertaisia tapahtumia, jotka loivat pohjaa seuraaville. Näiden välille voidaan vetää varovaisia johtopäätöksiä. Joissain kohdin Diamond näyttää tukevan tällaista varovaista tulkintaa, mutta hän vetää maton sen alta yhä uudelleen pu-

humalla kehityksen vääjäämättömyydestä. Esimerkiksi vuoden 1492 kulttuurisen kohtaamisen kohdalla hän tuntuu huojuvan kahden näkökulman välillä. Pyrkiikö hän selittämään, miten väistämättä Amerikkokojen alkuasukkaille tuhoisaan kohtamiseen päädyttiin? Vai väittääkö hän, että siihen olisi päädytty vääjäämättä? Toistuva *ceteris paribus* ehdon käyttäminen näyttäisi tukevan jälkimmäistä vaihtoehtoa. Mutta mitä ihmettä "muiden tekijöiden ollessa samoja" voisi tarkoittaa vertailtaessa eri historiallisia konteksteja? Lisätukea antaa loppuluvun unelmointi siitä, että historiatieteet pääsisivät viimein "oikeiden tieteiden" kastiin.

Kenties kyse on tahallisen provosoi-vasta kielenkäytöstä, jotta Diamond saisi näkemyksensä julkiseen keskusteluun. Tähän liittyy kuitenkin merkittäviä tieteellisen vastuun kysymyksiä. Kun kirjaa lukee oikein tarkkaan ja väistellen retorisia heittoja, ei Diamond näytä olevan sitenkään yksiulotteinen "ympäristödeterministi". Hänellä on taipumuksia väheksyä muita kuin ympäristötekijöitä, mutta hänen analyysinsä on hienosyistä ja nostaa ajoittain toisenlaisia näkemyksiä esiin. Kumma kyllä, tieteellinen nöyryys korostuu viimeisessä luvussa rinta rinnan em. unelmien kanssa. Mutta mikäli Diamond ei pyri deterministiseen selittämiseen, hänen ei tulisi käyttää sitä tukevaa käsiteapparaattia. Dualististen jakojen edelleen hallitsemassa tieteellisessä ympäristössä on aivan selvää, miten hänen teostaan valtaosin tulkitaan.

Tämä on sääli, koska *Tykit, taudit ja teräs* on ongelmistaan huolimatta äärimmäisen tärkeä teos. Se korostaa ympäristötekijöiden merkitystä ihmisyyshistorian kehityksessä ja ennen kaikkea ihmistoininnan dialektista suhdetta ympäristöihinsä. Ympäristötekijät eivät jää staattisiksi kulttuurille ulkoisiksi voimiksi, vaan esimerkiksi kasvien elinympäristöjen muuttamisen aiheuttamat evolutiiviset paineet sekä esimerkiksi "luonnonkansojen" kyky muuttaa ympäristöjään keräykselle ja metsästykselle suotuisaksi murtavat traditionaalista tapaa nähdä ympäristö muuttumattomana vastuksena tai resurssina. On selvää, että ympäristötekijät, kulttuurien menestymisen ja säilymisen luonnonehdot, ovat tärkeitä ihmiskunnan historioiden ymmärtämisen kannalta. Niiden sivuuttaminen on ruokkinut näkemystä kehityksen lineaarisuudesta ja "sivistyksen" länsikeskeisyydestä.